

HET *f*INANCEELE DAGBLAD

De dwang tot kiezen

Of en met wie we trouwen, met welke energieleverancier of ziektekostenverzekeraar we in zee gaan, en welke soort chocoladevla we eten... er valt meer te kiezen dan ooit. Dat lijkt positief, maar we betalen wel degelijk een prijs voor al die keuzevrijheid.

'Van deze regering moet je actief kiezend leven, zelfs als je psychisch gestoord bent'

Tsjalling Swierstra, ethicus

'Het onderwijs moet meer aandacht besteden aan de kunst van het kiezen'

Koen Breedveld, onderzoeker Sociaal en Cultureel Planbureau

Emely Nobis

Een ezel die zich tussen twee even grote en even lekker uitziende hooibalen bevindt, zal verhongeren, omdat hij niet kan besluiten aan welke baal hij het beste als eerste kan beginnen. Deze anekdote - toegeschreven aan de Franse filosoof Jean Buridan (omstreeks 1300) - is illustratief voor de positie van de moderne consument, die voortdurend moet kiezen tussen opties die vaak allemaal even aantrekkelijk lijken. Symbolisch voor deze tijd is een reclame voor chocoladevla die nu op televisie te zien is. 'Vroeger viel er niets te kiezen', zo begint het spotje. Nu dus wel, want vervolgens kondigt de fabrikant drie smaken chocoladevla aan: puur, melk of hazelnoot. In tegenstelling tot de ezel van Buridan, wordt de winkelende consument nog een beetje geholpen: de drie soorten chocoladevla ogen tenminste nog licht verschillend. Maar of dat het kiezen gemakkelijker maakt?

Onlangs verscheen het rapport 'De meerkeuzemaatschappij' van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Onderzoekers Koen Breedveld en Andries van den Broek doen hierin verslag van de verandering in de tijdsbesteding in Nederland in het laatste kwart van de vorige eeuw. In het oog springt vooral de toegenomen keuzevrijheid voor burgers. Of en met wie we trouwen, of we kinderen 'nemen', hoeveel uur we werken, wanneer we winkelen, met welke energieleverancier we in zee gaan, en hoe we onze 'lifestyle' tot uitdrukking brengen in de kleren die we dragen en de krant die we lezen... meer dan ooit kunnen we dat zelf bepalen.

Mentale energie

Oprachtgever voor het SCP-rapport was het ministerie van Economische Zaken, dat wil weten hoe de toenemende marktwerking in de praktijk uitpakt. In eerste instantie lijkt meerkeuzevrijheid vooral positief. Niemand wil terug naar de tijd dat ouders de partnerkeuze bepaalden, het beroep van je vader automatisch ook jouw beroep werd, je niet vrij kon uitkomen voor je seksuele voorkeur enzovoorts. En ook de liberalisering van de telefonie- en energiemarkt pakt gunstig uit, zo houdt de overheid de consument veelbelovend voor, want de prijzen zullen dalen. Maar SCP-onderzoeker Breedveld ziet ook een keerzijde, zo blijkt in een interview. 'In de meerkeuzemaatschappij is de consument continu verplicht om een selectie te maken. Dat kost tijd, vreet mentale energie, leidt tot onenigheid en discussies in huishoudens. Die verborgen kosten worden in de besluitvorming over liberalisering weinig meegenomen. Politici zijn toch geneigd vooral de voordelen te benadrukken, terwijl een goed functionerende, doorzichtige markt een voorwaarde is voor liberalisering.'

Dat er aan die doorzichtigheid van bijvoorbeeld de telefoniemarkt wel het een en ander schort, bewijst het succes van www.bellen.com. De jonge internetondernemer Ben Woldring biedt op deze website onafhankelijke informatie aan over de telecommunicatiemarkt, vanuit het idee dat de gemiddelde consument het aanbod niet meer kan overzien. Inmiddels is hij ook begonnen met www.gaslicht.com, om de geliberaliseerde energiemarkt per medio volgend jaar op eenzelfde manier inzichtelijk te maken. 'De meeste consumenten kennen alleen een paar grote aanbieders die breed adverteren', licht Woldring toe. Terwijl er in werkelijkheid veel meer aanbieders zijn. Via zijn websites kunnen consumenten berekenen bij welke telecom- of energieleverancier ze gezien hun situatie het goedkoopst uit zijn. Dagelijks bezoeken tienduizend mensen zijn sites, zegt Woldring. En duizenden mensen stappen maandelijks via die sites over op een andere, goedkopere, leverancier. Woldring is de gids voor de consument, die verdwaald is in het oerwoud van tarieven en voorwaarden.

Afgewogen kunnen kiezen is een vaardigheid die nog te weinig mensen beheersen, meent SCP-onderzoeker Breedveld: 'Nu kiezen we met behulp van informele kanalen: via de consumentenbond, internetadressen zoals die van Woldring, advertenties, postbus 51-spotjes. Het wordt tijd om ook in het onderwijs meer aandacht te besteden aan de kunst van het kiezen. Hoe moet je omgaan met informatie van leverancier? Hoe moet je advertenties lezen? Maar ook: hoe leer je vormgeven aan je eigen levensloop?'

Maar het probleem van de meerkeuzemaatschappij is niet alleen de ondoorzichtigheid ervan. Het is simpelweg een veeleisende samenlevingsvorm, constateren de SCP-onderzoekers. Van den Broek: 'Dat mensen meer te kiezen hebben, heeft tot gevolg dat ze ervoor kiezen steeds meer te willen.' In plaats van zich te concentreren op enkele activiteiten, gaan ze juist meer en meer doen. 'We nemen waar dat mensen zich gejaagder voelen dan een kwart eeuw geleden', vult Breedveld aan. 'We kunnen geen direct verband leggen tussen de toename van keuzemogelijkheden enerzijds en stress en burn-out anderzijds, maar ze gaan in tijd wel gelijk op. Dat geeft te denken.'

Zeker omdat meer vrouwen dan mannen aan psychische vermoeidheid ten prooi vallen. Dat heeft allerlei oorzaken (zo werken vrouwen vaker in banen met minder vrijheid), maar één oorzaak is waarschijnlijk dat vrouwen meer zijn gaan werken, terwijl mannen niet meer zijn gaan zorgen. Breedveld: 'Terwijl vrouwen dus meer willen en kiezen, heeft dat vooralsnog geen consequenties voor het gedrag van mannen. Gevolg is meer stress, vooral op het thuisfront.'

Milieuminister Margreet de Boer had het al jaren geleden over opthaasting, maar er zijn nog weinig burgers die vrijwillig onthaasten. Wel onvrijwillig, omdat ze een burn-out krijgen en in de WAO verdwijnen, of omdat ze een kleine deeltijd baan nemen omdat hun partner niet meewerkt.'

Van den Broek brengt de toenemende stress ook in verband met het verhoogde 'afbreukrisico' dat met het meer van keuzemogelijkheden samenhangt. 'Vroeger was de oorzaak van tegenslag diffuus. Als je huwelijk misliep, kon je je ouders of de dominee de schuld geven, want die hadden je onder druk gezet. Nu kun je alleen nog bij jezelf te rade gaan over waarom het mis is gelopen. Jij hebt de verkeerde keuze gemaakt. De verantwoordelijkheid voor het eigen falen is daarmee toegenomen. En daarmee de gevoelens van schuld en spijt.'

Solidariteit in gevaar

Toename van stress en tijdsinvestering als gevolg van meerkeuzevrijheid is vooral een individueel probleem, zij het (zie de WAO-rekening) met vaak forse maatschappelijke kosten. Maar ook de maatschappij als geheel wordt niet per definitie beter van meerkeuzevrijheid, stelt Tsjalling Swierstra, ethicus aan de Universiteit Twente. Swierstra heeft zich vooral in het onderwerp verdiept naar aanleiding van de discussie rond klonen en ivf-behandelingen. Wat begint als vrijwillige optie, is zijn stelling, mondt vaak uit in keuzedwang. 'Kinderloosheid was vroeger iets wat je overkwam en waar je begrip voor kon vragen. Vervolgens kwam er de mogelijkheid tot ivf, wat voor veel stellen fantastisch was. Maar inmiddels moet je je bijna verantwoorden als je niet het hele technische circus wilt doorlopen. Diezelfde ontwikkeling kan zich voordoen met prenatale diagnostiek. Als jij kunt beslissen of je je foetus al dan niet laat aborteren, ben je er ook verantwoordelijk voor als je hem wel geboren laat worden. Dat kan een negatief effect hebben op maatschappelijke solidariteit.'

Swierstra benadrukt niets af te willen doen aan de kracht van keuzevrijheid. Mensen moeten vrij zijn om hun mening te uiten en zelf hun leven in te richten. Maar dat is niet het hele verhaal, stelt de ethicus. Hij signaleert dat het keuzevrijheidsbeginsel sinds het begin van de jaren negentig (de paarse kabinetten) steeds meer de norm is geworden in het overheidsbeleid, op uiteenlopende terreinen als de gezondheidszorg, sociaal beleid, opvoeding, welzijn en onderwijs. 'Ook onder Balkenende gaat het beleid uit van de ideale, mondige burger die zijn eigen keuzes maakt en zijn eigen boontjes dopt. Er vindt nauwelijks discussie plaats over waarom we kiezen wat we kiezen. Integendeel, wie het vrijheidsideaal in twijfel trekt, laadt al snel de verdenking op zich zijn medeburgers te willen betuttelen en bevoogden. Iemands keuzevrijheid kent meer dan één begrenzing: jouw vrijheid mag niet ten koste van die van anderen gaan. De overheid stelt daarom 'verkeersregels' op om potentiële conflicten tussen al die verschillende belangen in goede banen te leiden. Maar de dieper liggende vragen - Is een goed leven werkelijk een leven van steeds meer consumeren? Wat is de rol van kinderen in een leven? Hoe ziet een goede opvoeding eruit? - zijn momenteel gemarginaliseerd, onder het mom dat iedereen dat zelf moet kunnen bepalen. Maar als je iemands keuzes echt serieus neemt, moet je over private, individueel geachte beslissingen wel degelijk het publieke gesprek aangaan. Het persoonlijke moet weer politiek worden. Het feit bijvoorbeeld dat ivf kloneren mogelijk heeft gemaakt, is onze collectieve verantwoordelijkheid waarover we dus ook collectief zouden moeten nadenken. Die discussie wordt nu door een eenzijdig beroep op individuele keuzevrijheid gefrustreerd.'

Onder het mom van keuzevrijheid wordt bovendien vaak het zicht op verborgen onvrijheid ontnomen, meent Swierstra. Als voorbeeld noemt hij het vaak genoemde argument dat vrouwen zelf kiezen voor een kleine deeltijd baan. 'In de praktijk wordt die keuzevrijheid beperkt door de lange wachtlijsten en de hoge kosten in de kinderopvang, de gebrekkige aansluiting van werk- en schooltijden in de meeste banen en de gebrekkige medewerking van vaders. Door te zeggen dat vrouwen zelf voor een klein baantje kiezen, ontnem je het zicht op de omstandigheden waaronder zij die keuze maken en de alternatieven die er al dan niet voorhanden zijn.'

Afwentelen op burger

Swierstra ziet drie centrale oorzaken voor de centrale rol van keuzevrijheid in het overheidsbeleid. Het belangrijkste is wellicht dat in de westerse moraal en cultuur autonomie steeds belangrijker is geworden, ten koste van gehoorzaamheid aan een extern gezag. Swierstra: 'Dat proces is al vanaf de vijftiende eeuw gaande, en sinds het einde van de verzuiling breed op het niveau van de bevolking neergedaald. Door die lange geschiedenis heeft het woord keuzevrijheid een enorm gezag gekregen; niemand zou durven zeggen dat hij daar tegen is. De discussie speelt zich te vaak op ideologisch niveau af: je bent voor of tegen keuzevrijheid. Terwijl ik vind dat je moet kijken naar wat keuzevrijheid in de praktijk betekent.'

Maar keuzevrijheid staat ook zo centraal, omdat het de politiek goed uitkomt, stelt Swierstra. 'De overheid loopt al jaren tegen de grenzen van de maakbaarheid van de samenleving aan. Onder het mom van keuzevrijheid wordt nu een deel van de agenda naar de burger afgeschoven. Een goed voorbeeld is het personeelstekort in de zorg. Nu kunnen mensen een persoonsgebonden budget krijgen, zodat ze zelf hun zorg kunnen organiseren. Dat klinkt aantrekkelijk, maar daarmee is het personeelstekort niet opgelost. Het komt erop neer dat de overheid het probleem afwentelt op de burger, die nu zelf maar moet zien hoe hij aan gekwalificeerd personeel komt en gedoe krijgt met aannames en ontslag, werktijden, verlof enzovoorts. Terwijl veel mensen die voor zo'n budget in aanmerking komen, vaak juist al niet voor zichzelf kunnen zorgen.'

En dan is er nog een derde, economische factor die de kracht van het keuzevrijheidsbeginsel versterkt: 'de ideologische overwinning van de vrije markteconomie', zoals Swierstra dat noemt. 'Een markt is een ontmoetingsplek van vreemden, die vrijwillig transacties aangaan om er zelf beter van te worden. Op de markt ga je geen gesprek aan over je keuzes en worden je preferenties niet bevroegd. 'Waarom neemt u rookworst en geen kaas?' Op de markt blijf je aan de buitenkant van elkaar. Maatschappelijk gezien vind ik dat vrij armetierig.'

Meer discussie over levensethische kwesties hoeft niet ten koste te gaan van keuzevrijheid, benadrukt Swierstra. 'Het gaat erom dat iedereen de vrijheid heeft om te kiezen, maar dat niemand zich gedwongen voelt om te kiezen. Iedereen moet de vrijheid hebben om een persoonsgebonden budget te nemen, maar niemand moet zich daartoe gedwongen voelen vanwege de lange wachtlijsten, de bureaucratische rompslomp of de slechte kwaliteit van reguliere zorginstellingen. Van deze regering moet je een actief kiezend leven hebben, zelfs als je chronisch gehandicapt, psychisch gestoord of zwakbegaafd bent. Ik stel daartegenover dat ook een niet-actief kiezend leven een goed leven moet kunnen zijn.'